

« Ն Ս Տ Ո Յ »

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՈՒՍՈՒՅԶԱՊԵՏ ՆԻԿ. ՄԱՌԻ ՄԻ ՆՈՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ :

ՀԻՆԳ ՆՈՐ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ.

Եռանդուն և երիտասարդ ուսուցչապետը տարի չէ անցնում որ մեզ մի նոր աշխատութիւն չտայ, իւր անխոնջ գործնէութեամբ լինելով ճիշտ հակապատկեր այն բազմաթիւ «փիլոսոֆ» հայ մասնագէտներին, որոնք կարծես երգուել են ոչինչ չանել։ Պ. Մառը իւր այս նոր փոքրիկ հրատարակութեամբ մեզ տալիս է 24 կտոր մեծ ու փոքր արձանագրութիւն, թից մինչև յիշատակի հաւաքած Անիում և նրա շրջակայքում։ Արձանագրութեանց մի քանիսը շատ հետաքրքրական են և լուսարանում են մի քանի մութ կէտեր, բայց աւելի հետաքրքրական են պ. Մառի տուած մի քանի նոր բացատրութիւնները այնպիսի անհասկանալի մնացած բառերի, որոնք հանդիպում են արձանագրութեանց մէջ, և որոնց լուսարանութեամբ մենք աւելի մօտ ենք ծանօթանում և աւելի ուղիղ ըմբռնում մեր հայրենիքի անցեալ դարերում ունեցած քաղաքակրթութեան չափն ու աստիճանը և տնտեսական վիճակը։ Մասնաւորապէս ուշադրութեան արժանի են խաւիւնը (№ 5), եւան, * եւանութիւն, ձեռնաւոր և ձեռնաւորութիւն (№ 9) բառերի բա-

() Н. Марръ; Новые Матеріалы по Армянской Эпиграфикѣ. (Անի—Ալամն.—Մրեն.—Բազարան.—Երուանդակերտ.—Վ. Թալին), Спб. 1893. Ար-տատպութիւն Записки Восточн. отдѣл. Имп. русск. Археол. общ. պարբեր. հրատարակութեան VIII. հատորից, եր. 69—103.

ցատրութիւնները կամ բացատրութեան փորձերը: Սակայն մեր զիտողութիւնը վերաբերում է պ. Մառի ոչ ամբողջ հրատարակութեանը, այլ մի արձանագրութեան միայն (№ 7) և այն էլ՝ այդ արձանագրութեան մէջ եղած՝ միայն մի բառի: Ահա այդ քառատող արձանագրութիւնը.

1. ԹՎ: ՉԺ. Ի տիեզերակալութիւն Հուլաու զանի ես Սահմադին որդի [Աւետեաց գ.] նեցի զթագաւորանիս [տ] տեղի [ս] զԱրեն Ի յԱրտաշրէ որդո Շահնշահի [ի] հալալ ընչ [ից իմ] ոց Ի վայելումն ինձ և որդ-
2. ոց իմոց. Աստուած շնահաւոր ար[ա]սցէ յաւիտեանս ժամանակաց: [Ի թվ] ՉԻ. Ե յաշխարհակալութեան Ապաղա զանին ես Սամտին, որ պարոնին ամարան ոց ու դարապաս չկայր, զաս այգիս և զգրա-
3. խոս, որ կոչի Արքայութիւն, գնեցի՝ զամէն մէկ յիւր տիրոչէն. և յիմ մտաց դուս՝ առանց (°) վարդպետի ձեեցի ու հիմն ձգեցի դարապասիս ու գրախ[տ]իս. Ի Ժ տարին կատարեցի. Աստուած
4. Շնահաւոր արասցէ պարոն Սահմադինին որդից Ի յորդիք. ու խարճ, որ եղաւ դարապասիս: Խ: Ո: զուկատ զահեկան:

Այս չորս երկար տողերով արձանագրութիւնը, գրուած խոշոր գլխատառերով, գտնւում է Մրենում, մի բոլորովին աւեր պալատի՝ գէպի Արագածի գաղաթը նայող մեծ դրան վրայ: (Մառի հրատարակութեան մէջ կայ դրան լուսատիպը (պատ. № 6), առանց արձանագրութեան) 4: Մեր զիտողութեան առար-

(°) Արձանագրութեան վերջանութեան մանրամասնութեանց համար տե՛ս Մառի հրատարակութիւնը:

կան է այս արձանագրութեան 2-դ. հատուածի գծուած տողը. որ պարսնին ամարանոց ու դարապաս չկայր: Պ. ուսուցչապետն ասում է որ ամարանոց բառի տեղ ընագրում է ԱՏՈՑՈՒ կամ ԱՄՈՑՈՒ որն և բաժանելով կարգում է «ԱՄՈՑ» (= Ամարանոց) ու դարապաս: Մենք ուղղագոյն ենք համարում ԱՏՈՑՈՒ ընթերցուածը, որի վերջին վանկը նոյնպէս բաժանելով ստանում ենք Ատոց: «ԱՏՈՑ»-ը փոխանակ ԱՄԱՐԱՆՈՑ կսրգալու, մենք կարգում ենք՝ ՍՏՈՑ, Ա, յրի և սէի համանմանութիւնը երկաթագրի մէջ ակնեբն է: Այսպիսով ստանում ենք հետեւեալ ընթերցուածը. «որ պարսնի ն+ՍՏՈՑ ու դարապաս չկայր»: ՆԱՏՈՑ բառը իբրեւ աթոռանիստ տեղի (այս վերջին ասացուածը տե՛ս արձանագրութեան առաջին հատուածում) գործածուած է նոյն իսկ այդ Ժ.Վ.Պ. դարի երկրորդ կիսում, երբ գրուել է Սահմագին Պարսնի արձանագրութիւնը: Ահա օրինակներ Մաղաքիա արեղայից. «Եւ զՍիս քաղաքն այրեցին, որ էր Ն.Պ.Պ. թագաւորին Հայոց» (եր. 40. Սպր. 1870): Մի աւելի լաւ օրինակ, որի մէջ հանգիպում ենք և դարապաս բառին. դարապաս շինողն է նոյն իսկ Հուլաւուն, որ յիշուած է Սահմագինի արձանագրութեան մէջ. «Իբրեւ գիտաց Հուլաւուն զանն թէ ետնմս Աստուած զանութիւն և մեծութիւն և բազմութիւն զօրաց և հեծելոց և զամենայն ընչից, յայնժամ հրամայեաց դարապաս շինել իւր մեծաւ) ծախօք ի Գառն (տպ. դառն) դաշտին, զոր կոչեցին իւր ինքեան զանուն տեղւոյն Ալատաղ, որ էր զառաջն տեղին այն նստոց ամարան մեծ թագաւորայն Հայոց, այսինքն Արշակունեացն» (եր. 32):

Եւ որովհետեւ խօսքը նոր գտնուած արձանագրութեանց վրայ է, ի դէպ եմ համարում զնել այստեղ սրտահամար իմ ձեռքս անցած մի քանի նոր արձանագրութիւններ, որոնցից մասնաւորապէս մէկը՝ Զաքարէ Սպասալարինի, շատ կարեւոր է: Այս արձանագրութիւններից և ոչ մէկը մտած է Հայր Արիշանի «Այրարատի մէջ, և իմ գիտութեամբ՝ ուրիշ տեղ էլ հրատարակուած չկան:

Թ. 1.

Ինակլու գիւղում Բիւրականից շատ մօտ, մի երկու վերաւ վեր գէպի Արագածի գագաթը՝ բնակւում են այժմ 18 տուն աղքատ գաղթականներ, եկած Վանի կողմերից։ Դրանք առաջ բնակուելիս են եղել Հէնց նոյն իսկ Բիւրականում, բայց չեն հնարաւորուել Բիւրականցիների հետ (որոնք խօսից են եկած) և սրանից 28 տարի առաջ թողնելով բուն այժմեան Բիւրական գիւղը, նոր աներ են շինել նոյն իսկ այդ գիւղի հողի վրայ փոքր ինչ աւելի հիւսիսում, որն և կոչւում է Ինակլու։ Այս թուրքերէն անունը, որը կարելի էր թարգմանել «Նշանատուն»¹⁾, չգիտեմ սկզբից կայ եղել, թէ այս նոր գաղթականներն են գրել, Ինակլուեցիք այժմն ունին՝ հասարակ ցեխի շախախից շինած՝ մի եկեղեցի Ս. Աստուածածին անունով։ Եկեղեցու դրան աջ պատի վրայ գտնւում է մի նշանաւոր խաչքար արձանագրութեամբ, որ գտնուել է նոյն իսկ եկեղեցու գաւթում։ Այս արձանագրութեան մասին առաջին անգամ ինձ տեղեկութիւն տուեց Երեւանցի կալուածատէր Պ. Վասիլ Եղիազարեանցը։ Արձանագրութիւնն ինձ համար ընդօրինակեց եղբայրս՝ Տէր Մխիթար արեղան։ Այս հրատարակութեան համար օգտուեցայ և մի երկրորդ ընդօրինակութիւնից, որ նկարել էր մեր միաբանակից եղբայրներից՝ Տիգրան սարկաւազը։ Յաւում ենք որ մեզ անհնար է տալ արձանագրութեան ճիշտ նմանահանութիւնը կամ լուսատիպը։ Բարձր խաչքարի վրայ (որի չափերը մեզ անյայտ են), նոյն իսկ խաչի տակ զետեղուած են խոշոր տառերով արձանագրութեան հինգ տողը, վեցերորդ տողը խաչի երկարութեամբն է ներքեւից վերեւ, արձանի ձախ եզերքում, եօթներորդ տողը՝ խաչի գլխին, ութերորդը՝ աջ եզերքին՝ վերից վար։ Ահա բնագիրը, ինչպէս կարողացանք վերծանել մեր ձեռքումն եղած երկու ընդօրինակութիւնից.

1) «Նշանատունք կամ Նշանատուն» գիւղ կայ Սիւնիքում, տե՛ս Ալիշանի «Սիսական», եր. 480, 486.

- 1 + Ի ՈՒԹ ԹՈՒԱԿԱՆ
- 2 ՈՒԹԻՆՍ ԵՍ ԶԱՔԱՐ-
- 3 Ե ԱՄԻՐ ՍՊԱՍԱԼԱՐ ՀԱ
- 4 ՅՈՅ ԵՒ ՎՐԱՅ ՈՐԴԻ Մ-
- 5 ԵՄԻ ՍԱՐԳՍԻ ԱՌԻ ԶԱՆԱ-
- 6 ՌԻԿ ԱՄՐՈՅՍ ԶԱՆԵՐԴՈՅ ՅԱՂԱԽՆԱՅԾԻՆ ՈՐԴՈՅՆ ՀԱՔԱՐՈՒ ՈՐՔ...
- 7 ԱՅ Ի ՍՄԱ
- 8 Ի ԿՈՐՈՒՍՏ ՔՐԻՍՏՈՆԵԻՅ ԵՒ ՅԱԻԵՐ ԵԿԵՂԵՅԵՅ ԵՒ ԵՏՈՒ ԱՌՆԵԼ
ԶՆՇ - (ԱՆՍ) :

Նշանաւոր արձանագրութեան թուականն է Հայոց Ութ (= 649) ռբեմն փրչական 1200, ճիշտ երեքասաներորդ դարի սկիզբը կամ ճշտագոյն ևս՝ երկուասաներորդի վերջին տարին: 1 և 2 տողի թուականութեանս (թուականութիւնս) բառը Տիգրան սարկաւազի օրինակում գրուած է երկու կ^{նով}, մինչդեռ Տէր Մխիթարը տեսել է մի կ^ն, 8-դ տողում եկեղեցեաց բառը Տ. Մխիթարը ընդօրինակել է «եկեղեցեց», իսկ սարկաւազը՝ «եկեղեց»: 6-դ տողի վերջին բառում (որք) Տ. Մխիթարը չէ տեսել ք^ն, իսկ սարկաւազի օրինակում կայ մի տառի որոշ հետք, որը կարելի է ք^ն կարգաւ Խայքարի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը ազարտուած լինելով պակաս են մընում վեցերորդ տողը (վերջիդ) և եօթներորդը (սկզբիդ): Այդ պակասի միտքը կարելի է մօտաւորապէս գուշակել, լրացնելով ենթադրութեամբ այսպէս. «որք [տանացեալ էին յամաց բաղմ] աջ ի սմա, ի կորուստ քրիստոնէից» և ընդ 7-դ տողը կարելի է կարգաւ և այսպէս . . . ԱՅԻ ՍՄԱ: Արձանագրութեան մէջ պարզ փակագրեր (երկու տառի միաւորութիւն) բաւական յաճախ են (Զաքարե, աճիր, սաբգսի, աճրոցս, ռդոցն, Հաքարու, ռք, կուսա) և միատեսակ՝ ալ, աճ և ռ: Զաքարէ և Քրիստոնէից բառերում պահուած է հին ուղղագրութիւնը (ե՛ փոխանակ է՞) որից և կարելի է եզրակացնել որ ե՛ով ուղղագրութիւնը՝ անպայման հնութեան տպացոյց չէ, քանի որ այդ գործէր ածուած և 13-դ դարում:

Զաքարէ Սպասալարի անձամբ կանգնեցրած արձանագրութիւններէց, որոնք յայտնուել են մինչև այժմ Այրարատեան նահանգում և Սիւնիքում և ունին թուական, ամենաշինն է այս մեր հրատարակածը: (Շիրակում հրատարակուածների թուականներն են ՈԾ (եր. 161), ՈԾԵ (եր. 22), ՈԾԷ (եր. 43), ՈԿ (եր. 127) և ՈԿԱ (եր. 41), իսկ «Սիսականում»՝ ՈԿ (եր. 186): Մենք չենք հաշուում ուրիշների արձանագրութեանց մէջ Զաքարէի անուան յիշատակութիւնը, որ շատ յաճախ է:

Զաքարէն տիրեց Անիին 1199 թուին, իսկ Արագածի հարաւային կողերին՝ առնելով «անառիկ Անբերդը»՝ մի տարի յետոյ՝ 1200-ին: Թերեւս երկու յալթութեանց միջև եղած ժամանակամիջոյր ոչ թէ մի ամբողջ տարի, այլ մի քանի ամիս էր, կամ աւելի էլ քիչ: Յալթական խրոխտ խաչարձանս հաւանականաբար կանգնեցրած էր նոյն իսկ յալթութեան տեղում, Բիւրականի և Անբերդի միջև, այն է՝ այժմեան Խնակու՝ի եկեղեցու գաւթում: Զաքարէի մահը — 1212 թուին է, թէև Ալիշան մի ուրիշ տեղում¹⁾ գնում է 1214 («Շիրկ» եր. 175):

* * *

Թ. 2.

Հայր Մխիթարը ընդօրինակել է Խնակու — Բիւրականում և հետեւեալ անթուական արձանագրութիւնները:

Խնակուում կայ մի ուխտատեղի — աղբիւր, որ կրում է «Կաթնաղբիւր» անունը: Այս ջրին ուխտ են գալիս այն մանկամարդ կանայք, որոնց կաթը կորուսած է: Կաթնաղբիւրի մօտ մի գերեզմանի վրայ կարգացւում է.

ԱՅՍ ԳԻՐ ՇԱՏԻՆ Ե ԵՂԵԱԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՈՒԽՏԻՍ.

Թ. 3.

«Կաթնաղբիւրից» փոքր ինչ հեռու գտնւում է մի հասարակ

¹⁾ Այս երկու տարու տարբերութիւնը եթէ տպագրական վրիպակ է, հաւանականաբար ծագում է հայ սօմարական թուականի տարբեր հաշուից (551 և 553).

մարագ, նոյնպէս յաճախուած ուխտատէի, «կիրականամու», անունով: Այդ տեղում գտնուած միակ խաչարձանի վրայ կարգացուցէ:

ԵՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՊԱՋՆՈՐԴ ՈՈՒՐՅ ՈՒԽՏԻՍ ԿՆ՝
ՎՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ . . .

Սոյն խաչի պատուանդանի վրայ ԲԱՐԵՍԱԽԱՍ Ի՝ Զ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵՅԻ ՄԻԱԲԱՆԱԽՔԱՍ:

Թ. 4.

Եկեղեցու գաւթում մի փոքրիկ կտորած քարի կտորի վրայ կարգալուծւմ են հետեւեալ բառերը.

ՄԱՄԱ [ԽԱԹՈՒՆ] . . .

ՍՊԱՍԱԼԱՐ . . .

ՈՎ . . .

2-դ և 3-դ արձանագրութիւնները ժամանակակից են՝ գրուած լինելով Հայրապետ վարդապետի վանահայրութեան օրով: Հայրապետի եղբոր անունը՝ «Շատ», փոքր ինչ անսովոր է, թէև կայ «Շատենց այգի», «Շատի» վանք ևլն, (տես «Սխական»): Այդ անուան սկզբնաձևը կարող է լինել և Շատին (Շատինեան յայտնի ազգանուն), որով արձանագրութիւնը կարելի էր կարգալ. «Այս զիր Շատին(ին) է» ևլն: Բայց մեզ ամենահաւանական է թւում որ այդ արտասովոր անունը պէտք է կարգալ «Շաշ», իբրև յատուկ անուն: Մեր ունեցած ընդօրինակութեան վրայ հիմնուելով գիտար է մի որոշ եզրակացութեան գալ, պէտք է տեսնել բուն արձանագրութիւնը: 2-դ արձանագրութեան մէջ կից (փակագիր) են գրուած Ա և Ու վանկերը, 3-գի մէջ փակագիր է սուրբ բառը (ՍԲ), ՈՒՍ վանկը (ուխտիս). նե վանկը և հաւանականաբար՝ ԶԽԱ(չս) վանկը: Այս վերջին բառը ընդօրինակողը կարգացել է ԶԱԶԱ, իսկ մենք մտքին և ձևերի նմանութեան վրայ հիմնուելով վերծանեցինք՝ զխաչս. որովհետև նոյն իսկ ընդօրինակուածի մէջ պարզ երևում է երկաթագիր Զայի և Ա^ր մէջ միացնող փոքրիկ գծիկը, որով այդ գրերի միաւրութիւնից ստացւում է ԶԽԱ փակագրուած վանկը: 2^{րդ} գիրը շատ պարզ է, իսկ վերջին գիրը եթէ իսկապէս չէ Ս է այլ Ա^ր և կէտերն էլ ցոյց տալով մի քանի չնջուած գիր, այն ժամա-

Նաև պէտք է կարգալ՝ ԶԽԱԶԱ(ԲԶԱՆՍ)։ Պատուանդանի վրայի գրութիւնը շարունակութիւն է վերևի գրութեանը։ Փակագրուած են «բարեխօս» բառի մէջ ԱՐ և ԽԱԻ կամ ԽԱԻՍ վանկերը, «միաբանօքս» բառի մէջ՝ ՄԻ, ԱԲ և ԱԻ վանկերը։ Ամենից դժուարն են վերծանութեան համար «ԻՆՁ ԵԻ» բառերը, որոնց առաջին գիրը լինելով Ս^{ԵԻ} և Ի^{ԵԻԻ} միաւորութիւն (բաբեխաւ ՍԻՆՃ և), ընդօրինակողը կարգացել է «մինչև», անշուշտ խաբուելով ձևերի արտաքին նմանութիւնից։

Այս կրկին արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս որ Բիւրականից փոքր ինչ վերև (երկու—երեք վերստ) կար մի ՎԱՆՔ (ուխտ), միաբաններով և առաջնորդով (= լանահայր)։ Հայր Ալիշանի ի մի ամփոփած տեղեկութիւններիյ մենք իմանում ենք («Այրարատ» եր. 157), որ Բիւրականում առաջին անգամ վանք հաստատեց Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսը, որի կալուածքն էր Բիւրականը, Ժ.գ դարի սկզբին։

ԺԵ-գ դարում (1467) յիշում է ՄԵՆԱՐԱՆ ԲԻՒՐԱԿԱՆԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ և Ս. ՅՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵԳԻՆԵՐՈՎ («Այրարատ» եր. 158)։ Ինչպէս տեսանք այժմեան Խնակլուի եկեղեցին էլ կրում է Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անունը։ Բիւրականում մնացած մի քանի տուն ընկիւնները աւանդած են երևում Խոյից և Վանից եկած գաղթականներին իրենց սրբաւայրերի անունները։ Հայր Ալիշանը մէջ է բերում Բիւրականի մենարանում գրուած Յիսուս-Որդու յիշատակարանը (տես նմանատիպը «Այրարատում» եր. 148, որը գրուած է Հայոց ԶԺԸ Թուին, իսկ բուն գիրքը («Յիսուս-Որդի») ՊՀԷ Թուին։ Այդ յիշատակարանի մի հատուածը, կարծում ենք որ բացատրում է այժմեան ուխտատեղու «Կիրակնամուտ» անունը։ «Աստուած զինքն (զՍարգիս վարդապետ) օրհնի, որ Սուրբ Աստուածածնի դուռն ի բաց պահի. շաբաթ ու կիրակի պաշ(տ)աւն ու պատարագ լինի, որ իսկի չխափանի» ասուած է այդ յիշատակարանում, որից կարելի է եզրակացնել, որ ԺԵ-գ դարում Բիւրականի մենաստանում այլ ևս կանոնաւոր միաբանութիւն չկար, այլ հազիւ միայն շաբաթ (կիրակնամուտ երեկոյին) և կիրակի պաշտօն էր կատարւում եկե-

դեցում: որից և ստացաւ հաւանականաբար այդ ուխտատեղին «Կիրականամուտ» կոչումը: Յամենայն դէպս թ. 2 և 3 արձանագրութիւնները տնշուշտ աւելի հին են քան ժե դարը, երբ այլ ևս միաբանութիւն չկար, և թերևս նոյնչափ հին որչափ Զաքարէի արձանագրութիւնը կամ աւելի ևս: 2-դ արձանագրութեան մէջ ե՛ (Այս գիր Շահին ե) փոխանակ է՛ արդէն հնութեան ապացոյց է, բայց ոչ այնպիսի մեծ հնութեան (ե—է դար) ինչպէս կարծուում էր մինչև այժմ: Արդէն վերևում այս մեր կարծեաց տեսանք ուրիշ ապացոյցներ: Թիւ 4-դ արձանագրութեան առաջին բառը (Մամա) մենք լրացնելով կարդում ենք Մամախաթուն, որով որոշուում է գրութեան ժամանակը (ժ. 9-դ դար), երբ ապրում էր արդէն ուրիշ արձանագրութիւններից յայտնի այս կողմերի իշխան Վաչէի կին Մամախաթունը, որի արձանագրութիւնը Բիւրականից ոչ հեռու՝ Տշերում՝ հասել է մեզ (գրուած Հայոց ՈԶԱ = 1232 Փրկ.)¹:

Թ. 5.

Այս վերջին արձանագրութիւնը Աղարանի (Նիգ գաւառ) Ղարաքլիսա գիւղիցն է: Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտ. Բնկ. իսկական անդամ և քարտուղար Պ. Նիկոլսկու հետ գնացած լինելով Ղարաքլիսա բնեռագիր արձանագրութիւններ օրոնելու—որովհետև ինձ հաղորդել էին որ այդ գիւղում կայ մի պղնձեայ «ծրագ» և մի գերեզմանաքար բնեռագիր արձանագրութեամբ—հանդիպեցայ այս հայերէն տապանագրին: «Ճրագն» էլ թէև հետաքրքրական հնութիւն, բայց ոչ բնեռագիր արձանագրութեամբ: այլ պարսկական ճաշակի գորգերով՝ հաւանականաբար Սասանեան ժամանակի գործ: Ինչպէս յայտնի է Ղարաքլիսա տնունը (հինը մեզ յայտնի չէ) ծագել է սեւ քարերով շինուած մի փոքր եկեղեցու կամ մատուռի կիսակործան աւերակից, որը մինչև այժմս էլ դեռ կանգուն է՝ գիւղի տանուտէրի մեծ բակի հարաւային ծայրում: գեղեցիկ գիրքով գարեանդի վրայ, որտե-

1) «Այրար.» 147. տեւ և եր. 253 Վաչուտեան իշխանների ցեղագրութիւնը:

դից հիանալի է տեսարանը դէպի ամեն կողմ, և մասնաւորապէս դէպի Արագածի գագաթն ու ջրվէժը: Գիւղացիների ասելով այս եկեղեցու գաւթիցն է տարուած մեզ հետաքրքրող տապանաքարը գիւղի այժմեան հասարակաց գերեզմանատունը: Իմ ուղեկիցս յանկարծակի հիւանդանալով, ինձ էլ անհնարին լինելով անձամբ գնալ գերեզմանները տեսնելու՝ այս արձանագրութիւնն էլ տալիս եմ ուրիշի ձեռքով եղած ընդօրինակութիւնից ¹⁾:

Գերեզմանաքարը օրօրոցաձեւ է, մօտաւորապէս երկու արշին երկարութեամբ և մի արշին բարձրութեամբ: Կողերի տափարակ մակերևոյթը բաժանուած է երկու հաւասար քառակուսիների, որոնց մէկի մէջն է միայն զետեղուած քառատող արձանագրութիւնս.

ԱՅՍ Ե ՀԱՆԳԻՍՏ Դ
ԱԻԹԻ ԳՆԹՈՒՆԵ |——
ԱՅ ՏՆ ՈՐԴՈ ՎԱՍ
ԱԿԱ Ի ♦ԱՐԷՂԱ♦

(Այս է հանգիստ Դաւթի Գընթունեաց Տեառն Որդո(յ) Վասակա(յ) ի Աբէղա):

«Վասակա» բառի վերջին այբը ընդօրինակութեան մէջ Ս է է: «Աբէղա» բառի Ղ ա տ ր աւելի նման է Շ ա յ ի. իսկ «Գնթունեաց» բառի առաջին Ն^{ուն} աւելի նման է Ը^{թի}, որով և կարելի էր Գըթունեաց կարդալ. «Աբէղա»-ը հաւանականաբար տեղի անուն է: Արգեօք Աբեղէնք գաւառի անունն է, փոքր ինչ կրրճատ ձևով: Այսպէս կամ այնպէս՝ մեզ թւում է թէ այս արձանագրութիւնը վերևում առաջ բերուածներից նոր չէ կարող լինել, այլ հաւանականաբար շատ աւելի հին: Գնթունեաց նախարարութեան մասին իմ ունեցած չափազանց սահմանափակ տեղեկութիւնները ինձ թոյլ չեն տալիս գտնէ մօտաւորապէս այս արձանագրութեան ժամանակը որոշելու:

* * *

Այս՝ այսպէս ասած՝ պատահական կերպով հաւաքած արձանագրութիւնները ցոյց են աւելիս թէ որչափ նոր բան կարելի

1) Ընդօրինակեցին նկարելով իրենց կարողացածի չափ բայց մեծ խնամքով գիւղի գրագիր պ. Վաղարշակը և իմ սպասաւոր պ. Պօղոսը:

է գտնել Արագածի լայնանիստ կողերի ահագին աշխարհում:
 Եթէ միայն խուզարկութիւնները կատարուին սխտեմով և բա-
 նիմաց մարդկանց ձեռքով: Բիւրականում Տէր Մխիթար արեղան
 տեսել է մի այգու մէջ մի մեծ գերեզմանոց, մամուլապատ տա-
 պանաքարերով, որոնց մի երկուսի վրայ կարծում է կարգացած
 լինել Ուր թուականը, բայց ժամանակ չէ ունեցել հիմնաւոր
 խուզարկելու: Անցեալ մայիս ամսին Թիֆլիզում եղած ժամա-
 նակս յայտնի գիտնական գիւղատնտես պ. Աղէքսանդր Քալան-
 թարեանը ինձ հաղորդեց իւր ունեցած տեղեկութիւնը, որ Ա-
 րագածի գագաթին (կամ գագաթին շատ մօտ) տարօրինակ ար-
 ձանագրութիւններ տեսնուցներ են եղել: Այդ գրութիւնները
 յիշեցնելիս են եղել զանազան կենդանիների պատկերներ: Այդ
 տեղեկութիւնը ինձ շատ հետաքրքրեց, յուսալով թերեւս գտնել
 հիտոիտեան արձանագրութիւններ կամ պատկերագիր մեր երկ-
 րում, որը կարող էր շատ բան պարզել նախահայերի վերաբե-
 րութեամբ: Այս ամսին իմ խուզարկութիւններս բոլորովին ա-
 պարդին չանցան: Արեւելով Աշտարակ՝ գտայ մէկը, որը հաւու-
 տացնում է, որ անձամբ տեսել է այդ արձանագրութիւնները:
 Եւ այնչափ բարի եղաւ այդ պարտը (Սմբատ Ախտակեանց), որ
 ուղարկեց մեզ իւր յուշատետրից մի երես ընդօրինակութիւն
 այդ արձանագրութեան պատկերների: Այդ պատկերները կամ
 պատկերագրերը յիշեցնում են զանազան կենդանիների թեթեւ
 և կոպիտ ուրուագիծ, (ձուկ, մողես, թռչնի գլուխ, օձ, մի չոր-
 քոտանի, նկարներից մի քանիսը ակներեւ նման են Արարատում
 (1886 թ. ԺԱ.) տպուածին, գտնուած Մաստարայի մօտ, Արագա-
 ծի արեւմտեան լանջի վրայ: Այդ մեր սովորական երկար նըս-
 տարանների — «իշտանուկի» նմանութիւն ունեցող խաղերը՝ պ.
 Ախտակեանցի նկարում գտնուելով խառն ուրիշ պատկերագրերի
 հետ՝ իսկապէս ստանում են նշանակութիւն և երևում է որ պա-
 տահական խաղադրոյն չեն: Մեր ստացած ընդհանուր տպա-
 ւորութիւնը պ. Ախտակեանցի նկարից մեզ յիշեցրեց Ամերիկայի
 հնգիլների պատկերագրերը, միայն աւելի բարդ և աւելի բազ-
 մաթիւ նշաններով, բայց որեւէ եզրակացութիւն անելը զեռ

փողաժամէ՛, ա՛յ Սիսակեանցի մատիտով գծածը շատ անբաւարար լինելուն պատճառով ուստի և աւելորդ համարեցինք հրատարակել, յոստով ուշ թէ շուտ կարողանալ ձեռք բերել այդ հետաքրքրական արձանագրութեանց աւելի յաջող նկարը կամ լաւ ևս՝ լուսանկարը։ Հրաւիրում ենք մասնագէտ և ձեռնհաս հնախոյզների ուշադրութիւնը։

ՄԻԱԲԱՆ.